

Գառնիկ Սահակյան

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ

sahakyang972@gmail.com

**ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1991-2011 թթ.)**

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Հնդկաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության հարավկովկասյան ուղղության սկզբնավորումը և հիմնական առանձնահատկությունները հետխորհրդային շրջանում (1991-2011 թթ.): Հնդկաստանի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում կերպափոխման տարբեր փուլեր է անցել: Սկզբնական շրջանում, որը համընկնում է ուսումնասիրվող փուլի հետ, հարաբերություններն ընթացել են բավական դանդաղ նաև այն պատճառով, որ Հարավային Կովկասում մի շարք հակամարտություններ էին ընթանում, իսկ Հնդկաստանը աշխարհաքաղաքական ընդլայնման համար դեռ պատրաստ չէր: Նշված ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունը հիմնավոր է, քանի որ երկկողմ հարաբերությունների տեսական և գործնական հիմքերն են դրվում: Ուսումնասիրության մեթոդաբանության հիմքում կոնստենտ և դիսկուրս վերլուծության սկզբունքն է: Ժամանակագրական առումով ուսումնասիրությունն ընդգրկում է քսան տարի՝ 1991-2011 թվականները, որը Հնդկաստանի և հարավկովկասյան հանրապետությունների հետ համագործակցության սկզբնավորման փուլն է:

Դեռևս խորհրդային շրջանում հարավկովկասյան հանրապետություններում ճանաչում էին Հնդկաստանը, քանի որ քաջածանոթ էին հնդկական մշակույթին՝ ֆիլմերին, համեմունքներին, կերպասեղենին և դեկորատիվ արվեստին: Հայաստանի դեպքում իրողություններն այլ էին: Հայ-հնդկական կապերը դարավոր

պատմություն ունեն: 18-րդ դարում Հնդկաստանը եղել է հայ քաղաքական մտքի և մշակույթի զարգացման կենտրոնը:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հնդկաստանը ճանաչեց և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Հարավային Կովկասի երեք պետությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության, Վրաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության հետ¹, ինչն էլ հիմք դարձավ միջպետական համագործակցության հետագա զարգացման համար: Սկզբնական շրջանում Հարավային Կովկասի երեք հանրապետությունների և Հնդկաստանի միջև հարաբերություններն այնքան էլ միանշանակ չէին: Հնդկաստանն այդ շրջանում չունեց հստակ հայեցակարգ և ռազմավարական ծրագիր Հարավային Կովկասի հարցում, մինչդեռ տնտեսական կապերը դիտարկվում էին որպես առաջնահերթություն²: Հարավային Կովկասում ձևավորվել էին հակամարտության մի շարք օջախներ՝ կապված Հարավային Օսեթիայի, Աբխազիայի և Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի հետ, ինչը հետ էր պահում Հնդկաստանին՝ ակտիվ համագործակցությունից: Պատահական չէ, որ Հնդկաստանը շեշտը դրեց Ռուսաստանի և Կենտրոնական Ասիայի վրա³: Միայն ավելի ուշ Հնդկաստանի Հանրապետությունը, աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական գործոնների ազդեցությամբ, որդեգրեց համապարփակ մոտեցումներ, ինչն էլ նպաստեց երկկողմ հարաբերությունների շոշափելի զարգացմանը⁴: Տարիների ընթացքում երկկողմ հարաբերություններում կուտակված փորձն ու ձեռքբերումներն

¹ Հնդկաստանի Հանրապետության և Հարավային Կովկասի երեք հանրապետությունների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը տեղի է ունեցել հետևյալ ժամանակագրությամբ՝ Հայաստանի Հանրապետություն՝ 1992 թ. սեպտեմբերի 31-ին, Վրաստանի Հանրապետություն՝ 1992 թ. սեպտեմբերի 28-ին, Ադրբեջանի Հանրապետություն՝ 1992 թ. հունվարի 28-ին:

² *Տե՛ս Chatterjee A.*, The South Caucasus: Transition from Subjugation to Independence (Tracing India's Footprints), <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09700-161.2021.2020445>, 28.02.2022

³ *Am Achal Malhotra*, Inida and South Caucasus, <https://www.vifindia.org/article/-2022/november/30/india-and-the-south-caucasus>, 30.11.2022

⁴ *Փաշայան Ա.*, Հայաստան-Հնդկաստան. հարաբերությունների ընթացքն ու հեռանկարը, Դրոշակ, 2023 թ. 1-ին համար, <https://www.droshak.am/>, 02.03.2023

ի վերջո հանգեցրեցին ավելի հստակ գործիքակազմերի մշակմանը: Իսկ Հնդկաստան-Հայաստան հարաբերությունները, մասնավորապես 2020 թ. արցախյան պատերազմից հետո, ձեռք բերեցին ռազմավարական նշանակություն:

Հնդկաստան-Հայաստան հարաբերությունների սկզբնավորումն ու զարգացումը

Հայաստանի Հանրապետության և Հնդկաստանի Հանրապետության միջև երկկողմ հարաբերությունները, որոնք վերաիմաստավորվել են Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, սկզբնավորվել են մի շարք պայմանագրերի ստորագրմամբ⁵: Դրանցից կարևոր են՝ «ՀՀ և Հնդկաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ, 31 օգոստոսի, 1992 թ.», «ՀՀ և Հնդկաստանի միջև հյուպատոսական հարաբերություններ հաստատելու մասին, 31 օգոստոսի, 1992 թ.», «ՀՀ և Հնդկաստանի կառավարությունների միջև առևտրատնտեսական համագործակցության վերաբերյալ, 11 մարտի, 1993 թ.», «ՀՀ և Հնդկաստանի արտաքին գործերի նախարարությունների միջև խորհրդակցությունների վերաբերյալ, 11 մարտի, 1993 թ.», «ՀՀ և Հնդկաստանի պաշտպանության նախարարությունների միջև պաշտպանության բնագավառում համագործակցության մասին, 23 մայիսի, 2003թ.», «ՀՀ առևտրի և տնտեսական զարգացման նախարարության և Հնդկաստանի կապի և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների նախարարության միջև տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ծառայությունների բնագավառում համագործակցության մասին, 31 հոկտեմբերի, 2003 թ.», «ՀՀ և Հնդկաստանի խորհրդարանների միջև համագործակցության մասին, հոկտեմբեր 2005 թ.», «Երևան և Դելի բարեկամական քաղաքների միջև համագործակցության մասին, 13 սեպտեմբերի, 2008 թ.», «ՀՀ և Հնդկաստանի կառավարությունների միջև հայ-հնդկական տեղեկատվական և հեռահաղորդակցման տեխնոլոգիաների ուսումնական կենտրոն հիմնելու մասին, 26 հունիսի, 2009 թ.», «ՀՀ և Հնդկաստանի կառավարու-

⁵ Երկողմ հարաբերություններ, <https://www.mfa.am/hy/bilateral-relations/in> 02.03.2023

թյունների միջև գիտության և տեխնոլոգիաների բնագավառներում 2012-2015թթ. համագործակցության մասին, 1 նոյեմբերի 2011թ.», «ՀՀ և Հնդկաստանի մշակույթի նախարարությունների միջև 2011-2012 թթ. մշակութային ոլորտում համագործակցության մասին, 11 նոյեմբերի, 2010 թ.», «ՀՀ և Հնդկաստանի կառավարությունների միջև գույքի և եկամուտների կրկնակի հարկումը բացառելու և հարկումից խուսափելը կանխելու մասին, 31 հոկտեմբերի, 2003 թ.», «ՀՀ Հանրային հեռուստատեսության և Հնդկաստանի Դուրդարշան հեռուստաընկերության միջև համագործակցության մասին, 11 նոյեմբերի, 2010 թ.», «Հայ-հնդկական Գործարար խորհրդի ստեղծման մասին, 31 հոկտեմբերի 2011 թ.» և այլն⁶:

Միջպետական հարաբերություններն ամրապնդվել են երկկողմ պետական այցերով՝ ՀՀ հիմնադիր նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի՝ 1995 թ.-ին Հնդկաստան, իսկ հնդկական կողմից առաջինը՝ Հնդկաստանի պետնախարար Դիգվիջեյ Սինգիի՝ 2003 թ.-ին Հայաստան կատարած այցերով⁷: Ռուսաստանի Դաշնությունից հետո Հնդկաստանի Հանրապետությունը երկրորդ պետությունն է, ում հետ ՀՀ-ն կնքել է «Բարեկամության և համագործակցության մասին» պայմանագիր⁸:

Արցախյան պատերազմի շրջանում Հնդկաստանը Հայաստանին ցուցաբերեց մարդասիրական օգնություն: Հակամարտությունից տուժած անձանց 1994-1995 թթ. նվիրաբերվել է դեղերի երկու խմբաքանակ⁹: Օգնությունը հատկացվեց միայն Հայաստանին: Իսկ ահա 2000 թ. երաշտի հետևանքով առաջացած խնդիրների լուծման համար Հնդկաստանի Հանրապետությունը Հայաստան ուղարկեց մարդասիրական օգնություն՝ 750 մլն. տոննա ցորեն և 250 մլն. բրինձ¹⁰: Բացի այդ, Հնդկաստանը 2002 թ. շուրջ 5

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ ՀՀ և Հնդկաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ, <https://www.mfa.am/hy/bilateral-relations/in> 02.03.2023

⁹ Armenia-India bilateral relations, <http://www.indianembassy.am/relation.html> 02.03.2023

¹⁰ Նույն տեղում:

մլն. դոլարի դրամաշնորհ հատկացրեց և արդեն դեկտեմբերին Հայաստան մատակարարվեց թվով 300 գյուղատնտեսական մեքենա¹¹:

2000-ականների սկզբներին երկկողմ հարաբերությունները ստացան ավելի դինամիկ բնույթ: Հստակեցվեցին համագործակցության ոլորտները: Մասնավորապես, 2003 թ. մայիսի 23-ին և հոկտեմբերի 31-ին ստորագրվեցին նաև տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտին վերաբերող պայմանագրեր: Ըստ այդմ՝ կողմերի համար ապահովվելու էին հավասար և շահեկան ներդրումային պայմաններ¹²:

Արդեն 2000-ականների սկզբներից գործնական փուլ մտան կրթության ոլորտում ստորագրված պայմանագրերը: Էական առաջընթաց նկատվեց հատկապես բժշկական կրթության ոլորտում, որտեղ ներգրավվեցին մեծ թվով հնդիկ ուսանողներ: Միսիթար Հերացու անվան Երևանի պետական բժշկական համալսարանում հնդիկ ուսանողների համար բացվեց հատուկ բաժին, որտեղ նրանք սկսեցին ուսանել ռուսերեն, անգլերեն և հայերեն լեզուներով: Հնդիկ ուսանողների թիվը տարեցտարի աճեց: Աստիճանաբար, Հայաստանում ձևավորվեց հնդկական համայնք, որի կորիզը բժշկական ոլորտի ուսանողներն էին: Հնդիկ շրջանավարտներից շատերը հետագայում հաստատվեցին Հայաստանում և Հնդկաստան չվերադարձան: Հարկ է նշել, որ կրթության ոլորտը հայ-հնդկական համագործակցության ամենահաջողված փորձառություններից մեկն է: Ներկայումս ՀՀ-ում սովորող հնդիկ ուսանողների թիվը մոտ 3000 է:

¹¹ Armenia-India bilateral relations, <http://www.indianembassy.am/relation.html> 02.03.2023

¹² 2003 թ. մայիսի 23-ին Նյու Դելիում ստորագրված՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Հնդկաստանի Հանրապետության կառավարության միջև ներդրումների խրախուսման և պաշտպանության մասին համաձայնագրում ամրագրված պարտավորությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ գործով, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=4779> 22.12.2003

Հնդկաստան-Վրաստան հարաբերությունների սկզբնավորումն ու հիմնական առանձնահատկությունները

Հնդկաստանի և Վրաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը համընկավ Վրաստանի համար բավական բարդ ժամանակահատվածի հետ՝ կապված Հարավային Օսեթիայի և Աբխազիայի հակամարտությունների հետ: Հնդկաստանը Աբխազիայի հակամարտությունից տուժած անձանց մոտ կես միլիոն դոլար մարդասիրական օգնություն տրամադրեց¹³: Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Իրակլի Մենազարիշվիլին վրացի առաջին բարձրաստիճան պաշտոնյան էր, ով 2000 թ. մայիսին այցելեց Նյու Դելի և հանդիպեց արտգործնախարար Ջասվանտ Սինգհի հետ: 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմի ժամանակ Հնդկաստանը, որը Ռուսաստանի սերտ դաշնակիցն էր, չեզոք դիրքորոշում որդեգրեց: 2005 թ. Վրաստանը բացեց պատվո հյուպատոսություն Նյու Դելիում, որը 2010 թ. վերածվեց դեսպանության: Հնդկաստանում Վրաստանի առաջին ռեզիդենտ դեսպանը պաշտոնավարեց 2010 թ. փետրվարի 25-ից¹⁴:

Երկկողմ հարաբերությունների զարգացման նոր խթան դարձան միջպետական պայմանագրերն ու ձեռքբերված համաձայնությունները, որոնք հիմնականում առնչվում էին տնտեսական ոլորտին: 2009-2010 թթ. Վրաստան-Հնդկաստան առևտրատնտեսական շրջանառությունն արդեն կազմում էր 66 մլն դոլար, որն ավելի էր նախորդ տարիների համեմատությամբ և հետագայում զարգացավ հարաճուն կերպով¹⁵: Հարաբերությունների զարգացման խթան դարձան կողմերի միջև մի շարք կառուցողական քննարկումները¹⁶:

Վրաստան-Հնդկաստան հարաբերությունների զարգացման ամենահետաքրքիր կոմերից մեկը դարձավ գյուղատնտեսություն-

¹³ India-Georgia Relations, http://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Georgia_January_2014.pdf 26.02.2022

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Rajorshi Roy, <https://newsonair.com/2021/07/17/india-georgia-charting-a-new-course-in-bilateral-relations/>, 02.03.2023.

նր: Բացի այդ, ներդրվեցին մի շարք կրթական, մշակութային և բիզնես ծրագրեր: Գյուղատնտեսական ոլորտում հնդկական ընկերությունները մեծ ներդրումներ արեցին: Հնդկաստանի շուրջ 150 քաղաքացի՝ հիմնականում Փենջաբից, ձեռք բերեցին շուրջ 1500 հեկտար գյուղատնտեսական նշանակության հողատարածք, բավական մատչելի գներով՝ գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու համար: Գյուղատնտեսական հողատարածքների գնմանը և շահագործմանը նպաստեց հատկապես գյուղատնտեսության մեջ օտարեկրյա ներդրումները խրախուսող Վրաստանի քաղաքականությունը¹⁷: Հնդկական ներդրումներ են տեղի ունեցել նաև մետաղագործության և մետաղամշակման ոլորտներում: 2009 թ. նոյեմբերին Վրաստանում բացվել է JSW Steel Netherlands BV ընկերության հոլանդական դուստր ձեռնարկությունը, որն ունեցել է հնդկական մասնաբաժին: Այն համագործակցել է Gerorgian Stell Group Limited ընկերության հետ՝ մետաղական ջարդոնները ամուր պողպատե խողովակների վերածելու համար¹⁸:

Հնդկաստանից բազմաթիվ ուսանողներ, ինչպես Հայաստանում, սկսեցին սովորել նաև Վրաստանում: Ծրագրերի հիմնական ֆինանսավորումը հովանավորվում էր Հնդկաստանի Մահաթմա Գանդիի անվան հիմնադրամը: Հնդկական մշակույթի ներկայությունն այստեղ շարունակեց զարգանալ: Չնայած այն հանգամանքին, որ Հնդկաստանի Հանրապետությունը Վրաստանում չունի դեսպանություն (Երևանում գործող Հնդկաստանի Հանրապետության դեսպանատունը սպասարկում էր նաև Վրաստանը)¹⁹, այնուամենայնիվ, Վրաստան-Հնդկաստան միջպետական հարաբերությունները զարգացման կայուն ընթացք ստացան:

¹⁷ India-Georgia Relations, http://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Georgia_January_-2014.pdf, 26.02.2022

¹⁸ **Նույն տեղում:**

¹⁹ Hriday Ch. Sarma and Levan Khutsishvili India-Georgia Relationship: A Window of Opportunity, https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/54875/ssoar-indraglobal-2017-11-sarma_et_al-India-Georgia_Relationship_A_Window_of.pdf?sequence=1 03.11.2017

Հնդկաստան-Ադրբեջան երկկողմ հարաբերությունների առանձնահատկությունները

2000 թ. հոկտեմբերի 5-ին Ադրբեջանի Հանրապետության և Հնդկաստանի Հանրապետության միջև երկկողմ հարաբերությունները բարելավելու համար ստեղծվեց աշխատանքային խումբ, որի ջանքերով 2004 թ. Հնդկաստանում բացվեց Ադրբեջանի դեսպանատունը²⁰։ Սա նոր խթան դարձավ երկուստեք հարաբերությունների զարգացման համար։ Մեծ թափ հավաքեցին տնտեսական հարաբերությունները, առաջընթաց գրանցվեց տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում։ Ընդհանուր առմամբ, նշված փուլում կնքվեցին մեկ տասնյակից ավել համաձայնագրեր, որոնք էականորեն դրական ազդեցություն ունեցան երկու պետությունների միջև հարաբերությունների ընթացքի վրա։ Հարավկովկասյան երեք հանրապետություններից Հնդկաստանի և Ադրբեջանի հարաբերություններն ամենաակտիվն էին և ցուցանիշներով ամենաբարձրը։ Ադրբեջանը որպես հումքային պետություն հետաքրքրություն էր ներկայացնում Հնդկաստանի համար։ Պատահական չէ, որ հնդկական ընկերությունները շուտով ձեռնամուխ եղան Ադրբեջանից հում նավթի արտահանմանը։ 2005 թ. երկու երկրների միջև ապրանքաշրջանառությունը կազմեց շուրջ 50 միլիոն դոլլար, 2007 թ.՝ 214 միլիոն, 2010 թ.-ին՝ 330 միլիոն դոլլար։ Իսկ թեյի և դեղագործական ապրանքների տոկոսային հարաբերակցությունը աստիճանաբար նվազեց հոգուտ մետաղական հումքի։ Հընթացս, տեղի ունեցան Ադրբեջան-Հնդկաստան տարաբնույթ ոլորտներին վերաբերող կառուցողական հանդիպումներ, որոնք հիմք դարձան նորանոր համագործակցությունների ձևավորման համար։

Հընթացս, Հնդկաստանը Ադրբեջանին տրամադրեց երկու տեսակ կրթաթոշակ՝ Հնդկաստանի մշակութային հարաբերությունների խորհրդի ընդհանուր կրթաթոշակային ծրագրերի շրջանակներում։ Արդեն 2010 թ. Ադրբեջանի լեզուների ուսումնասիրման համալսարանում բացվեց հինդի լեզվի ուսումնասիր-

²⁰ Azerbaijan-India relations, https://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/India-Azerbaijan_Relations.pdf 23.02.2022

ման բաժին²¹: Հնդկական մշակույթի մի շարք ներկայացուցիչներ հինդուն ներկայացրեցին 2011 թ. Բաքվում կայացած Մուղամի երկրորդ փառատոնին և Skill Way Music Festival-ում:

Ամփոփում

Հարավային Կովկասի նկատմամբ Հնդկաստանի Հանրապետության քաղաքականությունը հետխորհրդային շրջանում ընթանում էր դանդաղ, բայց կայուն ընթացքով: Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Հնդկաստանի երկկողմ հարաբերություններում ավելի տիրապետող էր տնտեսական, քան քաղաքական բաղադրիչը: Հատկանշական է, որ երեք հանրապետությունում էլ ձևավորվում են փոքրաքանակ հնդկական համայնքներ: Երկկողմ հարաբերությունները կրում էին նաև անցումային շրջանի և բազմաբևեռ աշխարհի ձևավորման ազդեցությունը: Այդ շրջանում Հնդկաստանը աշխարհաքաղաքական մեծ ամբիցիաներ չէր դրսևորում:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Հնդկաստանի Հանրապետությունում աստիճանաբար մեծ թափ է ստանում տնտեսական ազատականացման գործընթացը, ինչը հետագայում նպաստելու էր Հնդկաստանի արտաքին քաղաքականության աշխուժացմանն ու հետագա ընդլայնմանը: Հընթացս, Հարավային Կովկասի հանրապետություններն առաջին քայլերն են անում շուկայական հարաբերությունների զարգացման ուղղությամբ՝ փնտրելով նոր գործընկերներ, որոնց մեջ Հնդկաստանն աստիճանաբար հանգուցային նշանակություն է ձեռք բերում, իսկ հնդկական մշակույթը սկսում է նորովի ներկայանալ հետխորհրդային տարածաշրջանում՝ որպես «փափուկ ուժի» գործիքակազմ:

²¹ Indian Council of World Affairs, New Delhi, India-Azerbaijan Relations: Emerging Areas of Cooperation, https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=-1759&lid=756

THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF INDIA IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE POST-SOVIET PERIOD (1991-2011)

The main goal of the article is to study the transformation of the South Caucasus direction of the foreign policy of the Republic of India in the post-Soviet period, 1991-2011. The article separately discusses the course of bilateral relations between India-Armenia, India-Georgia, and India-Azerbaijan. Most of all India was interested in developing partnership with Azerbaijan because of its oil and gas reserves. The trade between the two states was greater than with Georgia and Armenia. One of the outcomes of the research is that India's policy in the South Caucasus was proceeding rather slowly, but steadily. India didn't adopt a strategic policy towards the South Caucasus. The economic sphere received more priority. India's strategy in the region became more conceptual and ambitious when the country transferred to the fifth largest economy in the world. The study's methodology is based on discourse and content analysis.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Փաշայան Ա.**, Հայաստան-Հնդկաստան. հարաբերությունների ընթացքն ու հեռանկարը, Դրոշակ, 2023 թ. 1-ին համար, <https://www.droshak.am/>, 02.03.2023
2. **Chatterjee A.**, The South Caucasus: Transition from Subjugation to Independence (Tracing India's Footprints), <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09700161.2021.2020445>, 28.02.2022
3. Am Achal Malhotra, November 30, 2022, India and South Caucasus, <https://www.vifindia.org/article/2022/november/30/india-and-the-south-caucasus>, 30.11.2022
4. <https://www.mfa.am/hy/bilateral-relations/in> 02.03.2023
5. http://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Georgia_January_2014.pdf 26.02.2022

6. <https://newsonair.com/2021/07/17/india-georgia-charting-a-new-course-in-bilateral-relations/>, 17.07.2021
7. **Hriday Ch.** Sarma and Levan Khutsishvili India-Georgia Relationship: A Window of Opportunity, https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/54875/ssoar-indrastraglobal-2017-11-sarma_et_al-India_Georgia_Relationship_A_Window_of.pdf?sequence=1 03.11.2017
8. Azerbaijan-India relations, https://mea.gov.in/Portal/Foreign-Relation/India-Azerbaijan__Relations.pdf 23.02.2022
9. Indian Council of World Affairs, New Delhi, India-Azerbaijan Relations: Emerging Areas of Cooperation, https://www.icwa.in/-show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=1759&lid=756